

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A KÉPZELETI JELENTÉSTANA KRÚDY MŰVEIBEN

A magyar irodalom történetében a 19–20. század fordulójától, az azt követő két-három évtizedben olyan átalakulások következtek be, amelyek a nyelvhez és a szöveghez való viszonyt alapvetően megváltoztatták. E folyamatoknak több forrása van: többek között Vörösmarty Mihály imaginárius költészete, Petőfi közvetlen hangnemű népies lírája, Arany János költészetének egymásra következő szakaszai, kivált az 1850-es évekbeli lírai korszaka, Kemény Zsigmond és Mikszáth Kálmán prózája, a századforduló kispikája. A nyelvhez való viszony a legkiemelkedőbb szépirodalmi művekben a következő lényeges jellemzőkben alakult át a századforduló utáni egy-két évtizedben:

- a kiemelt, privilegizált (sztenderd) nyelvváltozat megmutatta a maga valós lényegét: legalábbis a szépirodalom közegében nyilvánvalóvá vált történeti, tehát nem örök és rögzítetlen jellege, ezáltal az irodalom nyelvének változékonysága és részben ismeretlen potenciálja is,
- a nyelv célulvően elérhető tökéletes szerkesztettsége helyett a jelentések különböző megszerkesztési lehetőségei kerültek fokozatosan előtérbe,
- a személyiség és a közösség nyelv általi megalkothatósága, ill. a nyelv részleges alkothatósága, nyelv és egyén vagy közösség ontikus viszonya megfogalmazódóban volt.

Ismeretes módon példázta ezt Ady nyelvi szinkretizmusa, mely többek között a reformáció magyar nyelvi hagyományait, a kuruc népiséget és a századfordulás városi dekadenciát kapcsolta össze egy különleges személyiség mitologikus nyelvi fölépítésében, Babits történeti szintézise, melyet a Levelek Írisz koszorújából kötetében kivételes nyelvművészi tudással és érzékenységgel megvalósított, majd prózájában az argó és az utópisztikus diszkurzusok felé kitért, vagy Kosztolányi lírája és prózája, amely a városi népnyelvi változatok, a beszélt nyelv és a polgári társalgás nyelvi változataiból kiemelkedő személyiségalkotás talán legsajátabb korai megvalósítását adta, Móricz révén pedig a magyar népnyelv korábban nem tapasztalt szintézise, már nem az Arany- és Petőfi-féle eszményítéssel. A klasszikus modernség magyar megvalósulása a reformkorhoz hasonló nyelvi és esztétikai összetettséget hozott, ismét autentikus módon. Talán föltételezhető, hogy az első világháborút lezáró békeegyezmény, annak a magyar nyelv fennmaradását veszélyeztető hatása is közrejátszott abban, hogy a magyar művelődésben a nyelvvel való mind elmélyültebb

lételméleti szembesülés lelassult és irányt váltott, például Babits életművében, de még Kosztolányiéban is.

Ez az összetett folyamat lényegében összhangban zajlott a nyugat-európai és már az amerikai irodalom alakulásirányaival. V. Woolf, J. Joyce, G. Stein, W. Faulkner, később Beckett, Queneau, Musil vagy Nabokov és mások különböző módokon, de gyökeresen megváltoztatták a prózai műben megszólaló elbeszélő és így az olvasó viszonyát a nyelvhez. A nyelv korábban bizonyosnak tartott szerkezete és jelentéshálózata látszott felbomlani, bizonytalanná válni, ismeretlen módon életre kelni. A történet és a jellem elbeszélhetősége sokak számára megkérdőjeleződött, háttérbe szorult az okság, a célelvűség, a történet egyenes vonalúsága, és helyette a levezetetlen egymásra következés vagy az egymás mellett történés, a hálószerű kiterjedés első változatai jelentek meg.¹ Különösen erős volt e változás az elbeszélő nézőpontjának megváltozásával, az egyes szám első személyű elbeszélések megszaporodásával, az elbeszélő szereplővé válásával, mely mind a személyiség körvonalainak elbizonytalanodásával függött össze. Mindez olyan megértési belátások megfogalmazásához vezetett, amelyek a nyelv általános jellemzőjeként a dialogicitást, a nyelvi kifejezések önmozgását, önalkotását ismerte föl, valamint ettől elválaszthatatlanul a jelenvalólét, a világban benne létező, és e világban-benne-létet fölismerő ember nyelvvel való dialogikus viszonyát.²

Krúdy Gyula ennek a századforduló utáni (magyar) irodalmi közegnek alkotó létrehozói közé tartozott. Prózája a magyar nyelvnek korábban föl nem ismert lehetőségeit valósította meg. Krúdy prózáját a nyelvészeti nézőpontú elemzésekben mint a prózai képpalkotás kiemelkedő magyar nyelvi teljesítményét szokás leírni,³ nem véletlenül. Írásművészetének alighanem a hasonlatok és metaforikus kifejezések jellegzetes összjátéka a legfeltűnőbb karakterisztikuma, az olvasó bizonytalansággal szembesül a leghamarább. Hasonlóképpen a halmozások, kivált a jelzőhalmozások és azoknak igen kifinomult változatai alapvető szerepet játszanak a Krúdy-próza hatásában.⁴

Krúdy azonban nem csupán „új” nyelvi kifejezésformákat talált sajátos életérzésének „tükrözéséhez”, hanem olyan nyelvezetet, amely alapjaiban megváltoztatta a prózai megszólalás módozatait. Hiszen éppen a világ tárgyyszerű és tárgyias megismerésének lehetősége kezdett többek számára megszűnni, s ezáltal a szubjektum és a közösség önmegismerésének egyszerű lehetősége, például önmaga múltjának elbeszélő felidézésével. A nyelv, az ember által beszélt nyelv így gyökeresen átalakult e viszonyban. A nyelv, a magyar nyelv egyszerre nem kész forma, nem megvalósítandó norma, hanem a történeti hagyomány és a mindenkorai lehetőségek valamely kidolgozása. Krúdy e belátásokra, érzésekre válaszolt sajátos nyelvezetének kidolgozásával. E prózai nyelv legfontosabb jellemzőjeként az elbeszéltséget lehetne megne-

¹ L. részletesen, további irodalommal Szegedy-Maszák (1993).

² Vö. Heidegger (1927/1989), a korszakbeli prózára áttekintően Kulcsár Szabó (1993).

³ Kemény (1991, 1993).

⁴ Pethő (2001, 2002).

vezni. Az elbeszéltség a folyamatos monológ, amely a szemiózisban mint megállás nélküli műveletben a világban benne álló személyiséget, a jelenvaló létet⁵ hozza létre, saját történetelbeszélései révén is. Az önalkotás a nyelvvel való legszemélyesebb viszonyban valósul meg (a szó folyamat értelmében), amely viszonyban a kialakuló szövegben hol inkább a beszélő jut szóhoz, hol a nyelv autopoetikus ereje. Ezt a jellegzetességet próbálok az alábbiakban megközelíteni, elsősorban *Az útitárs* című kisregény példáján.

Amennyiben föltételezzük, hogy a nyelvhez való viszony átalakult a 20. század elején a legjelentősebb magyar írók, költők értelmezésében, akkor a jelenséget, a művekben megmutatózó hatását is olyan nézőpontból érdemes vizsgálni, elemezni és értelmezni, amely nézőpontból megragadhatjuk nyelvészetileg is a Krúdy-szövegek nyelvezetét. Erre a feladatra olyan nyelvelméleti és irodalomelméleti irány alkalmas, amely a nyelvi potenciált a jelentésleképezések és azok értelmezési lehetőségei felől közelíti meg. Ma az irodalmi szövegek ilyen megközelítését leginkább a funkcionális (holista) kognitív elmélet képes elvégezni, főképp akkor, ha az irodalmi hermeneutikával, például az Iser-féle fiktív és imaginárius elméletével összekapcsoljuk.

A brit funkcionális iskola hosszabb előzmények után M. A. K. Halliday elméleti és leíró munkásságában a szisztémikus-funkcionális nyelvtan alapelveként megfogalmazta, hogy a nyelv lényege szövegek, közlések létrehozása. Ennek pedig legfőbb célja valamilyen jelentés szóba öntése, nyelvi megformálása, hozzáférhetővé tétele, megértetése és megértése,⁶ lényegében visszatérve Humboldt nevezetes kései írásának⁷ egyik legfontosabb gondolatához, a fogalmi tartalmak és konvencionális nyelvi formák dinamikus összjátékához.

A holista (saját elnevezésükkel funkcionális) kognitív nyelvészet⁸ szerint a nyelvi tudás vagy képesség a világ általában vett megismerésének, feldolgozásának képességével áll szoros összefüggésben, kiindulópontja a tapasztalat, amelyet az elme aktívan fogad be, dolgoz fel és raktároz el. A nyelv a holista kognitív felfogás szerint képes követni a világ többféle lehetséges nézőpontú feldolgozását, ill. a konvencionált (valamely kultúrában közösségileg elfogadott, hosszabb ideig fenntartott) nyelvi szerkezetek mint jelentésszerkezetek a világnak, a világ valamely részének egy bizonyos módú feldolgozását képviselik, az egyetemes megismerő képességek révén. A kognitív nyelvészet ezért nem a nyelvtani szerkezet mint szerkezet formális leírására helyezi a hangsúlyt, hanem a nyelvi szerkezet jelentésének, pontosabban a jelentésszerkezeteknek a leírására, jelentés és megismerés viszonyára. Mivel e felfogás szerint a nyelvi jelentés és a világról való tudás között szoros kapcsolat vagy éppen megfelelés van, a kognitív nyelvészet a jelentést elsődleges nyelvi strukturáló tényezőnek tekinti, és ebből indítja a nyelvineírást, jelentés és hangzás szimbolikus kapcsolatából vezet le szerkezeti jellemzőket.

⁵ Vö. Heidegger (1927/1989: 100kk).

⁶ Vö. Halliday (1978, 1985).

⁷ L. Humboldt (1836/1985).

⁸ L. Langacker (1987, 1991, 1999), Lakoff (1987)

A funkcionális kognitív nyelvelméletek szerint két nagy szubsztanciális tartománya van a nyelvnek: a hangzás és a jelentés. A hangzó és jelentéses sajátos módon összeérő tartományának szimbolikus kapcsolata hozza létre a nyelvet az emberi tudásban az egyéni elméleti képességek és tapasztalatok és a közösségi szokások, kultúra összjátékában. Hangzó és jelentő szubsztanciális tartományok szimbolikus kapcsolatának sematizációiból alakulnak ki dekontextualizáció során a nyelvi szerkezetek, a szintaktikai formák. A sémák, minták jelentésszerkezetekből való kialakulása, ill. a nagyobb jelentésszerkezetek létrejötte és kategóriává, mintává válása emergens jellegű, vagyis olyan jelenség, melynek során valamely egyszerűbb rendszerből kialakuló bonyolultabb rendszernek olyan tulajdonságai keletkeznek, amelyek nem vezethetők le az alsóbb szintű rendszer elemeinek tulajdonságaiból. A nyelvet ekkép az irodalmi művek nyelvi jellemzői szempontjából többek között az alábbi jellemzőkkel lehet leírni:

- egyazon elemi esemény több módon képezhető le fogalmi úton, így többféleképpen fejezhető ki nyelvi szerkezetekben;
- a dolgok, események nyelvi kifejezései közül egyesek gyakoribbak, ezért megszokottabbak, és könnyebben megérthetők, más kifejezési módok ritkábbak, szokatlanabbak és nehezebben érthetők;
- a begyakorolt, könnyen megérthető nyelvi kifejezések „előre csomagolt” nyelvi egységként épülnek be nagyobb egységekbe, anélkül, hogy belső (jelentés) szerkezetüket újból fel kellene dolgozni;
- az egy nagyobb nyelvi szerkezetben (például mondatban) levő egységek, így a begyakorolt nyelvi egységek is sajátos módon hatnak egymásra fogalmilag: a legfontosabb megnevezendő dolgot (például az alanyt) a kifejezések (például szavak) többsége a figyelem középpontjába állítja, és annak a megérthetőségéhez járul hozzá, annak a jelentését dolgozza ki;
- a nyelvi kommunikációban a résztvevők tudásukból és a közvetlen bejövő információkból egy mentálisan kialakított szövegvilágot hoznak létre, amely az adott beszédhelyzet legfontosabb tényezőit (tér, idő, résztvevők, téma) dolgozza föl.

Ezekből a jellemzőkből is következik, hogy a mindennapi beszéd során főképp a begyakorolt, könnyen érthető (azaz mentálisan könnyen feldolgozható) kifejezések a gyakoriak, amelyek önmaguk érthetőségét fokozzák vagy fenntartják. Mindamellet a nem szépirodalmi kommunikációban is előfordul kevésbé begyakorlott vagy teljesen új nyelvi kifejezés, amely – a fentiek értelmében – a világ valamely dolgának vagy eseményének addig nem ismert vagy ismeretlen módú fogalmi leképezésén alapul. Ekkor a jelentésszerkezet- és szövegalkotási vagy -megértési folyamatok kissé megváltoznak. Ezért ilyenkor

- az „előre csomagolt” nyelvi kifejezéseket föl kell „bontani”, azaz újra fel kell őket dolgozni, mert szokatlan környezetben szokatlan jelentésük lesz,
- az adott szövegrésznek vagy szövegnek jórészt minden nyelvi egysége elveszti begyakorlottságát, ismertségét, nehezebben érthetővé válik,

- a nyelvi kifejezések nem csupán elsősorban néhány vagy egy, a figyelem középontjában álló dolog (például az alany) megértését segítik, nemcsak annak fogalmi kidolgozásához járulnak hozzá, hanem saját maguk jelentését is előtérbe helyezik, ezáltal az összekapcsolódó kifejezések sokrétűbb és (gyakran) többféle megértése is lehetségessé válik,
- az irodalmi kommunikációban kialakított szövegvilág az imagináriusból származva fikciós cselekedetek révén alakul ki.

A szépirodalmi szövegek egyik fő jellemzője ragadható meg talán a főlisortolt három pontban. Mindez összefüggésbe hozható a föntebb jelzett irodalomhermeneutikai megállapításokon túl a fiktív és az imaginárius nyelvi vonatkozásaival. A W. Iser által kidolgozott irodalmi antropológiában az imaginárius a formátlan képzleti, az ember érzelmi és értelmi összességének fogalmi reprezentáció nélküli világa. A fiktív pedig, mely „a világ bizonyos létező változataiból táplálkozik” valamilyen érzékelhető közeget ad a képzletinek. Iser szerint „Az irodalmi mű alapösszetevője, hogy együvé hozza azt, ami egyébként széttagolt és különböző. Az összeegyeztetetlen világok együttléte mindegyiket olyan jelölővé változtatja, amely nem merül ki saját jelöltjében. Sem a mesterséges, sem a történeti világ nem rendelkezik önmagában vett jelentőséggel, hanem mindkét jelölő legjobb esetben is a másik jelölő jelöltje”.⁹ „Az alaköltés tehát azzal jár, hogy meg kell határozni azt, ami egyébként meghatározhatatlan, és az erre irányuló kísérletek akkor járhatnak sikerrel, ha a meghatározhatatlan imagináriust tagolt összefüggések közé lehet szorítani. A fikcióképző aktusok tökéletesen megfelelnek erre a célra”.¹⁰ „A színrevitelt tehát transzcendentális feltételnek is fölfoghatjuk, amely valami kézzelfoghatatlan érzékelését, ugyanakkor valami megismerhetetlen megtapasztalását is megengedi”.¹¹

A nyelv föntebb vázolt funkcionális és kognitív magyarázata a tapasztalatok többféle feldolgozhatóságával, a kultúrspecifikus jellemzők nyelvi jelenlétének (f)elisméréssel és a kreativitás nem számítógépes (nem algoritmikus) értelmezésével igen közel áll az irodalmi hermeneutikához és azon belül az Iser-féle irodalmi antropológiához. A közös tartomány a megértés, a tapasztalatok és az egyénileg létrehozott és közösségileg is beszélt világmodellek elválaszthatatlansága, amely nem pusztá megismerés, hanem a lét értelmezése.

Régi fölismerés, hogy valamely történet irodalmi elbeszélőjének nézőpontja jelentékeny módon hozzájárul a történet elbeszélhetőségéhez¹². Az a szintén nem új keletű fölismerés, mely szerint a szöveg beszélője és a szöveg valamely szereplője nézőpont tekintetében igen sokféle jellegzetes változatot alakíthat ki, a kognitív nyelvten leírásában árnyalt megközelítést ad. Eszerint egy szövegben megjelenő és valamely hatókörön belül a beszélő, olvasó figyelmének középpontjába kerülő valamely entitás saját nézőpontot alakít ki hatókörön belül, fogalmi kiindulópontként működik. E szemle-

⁹ Iser (1993/2001: 276).

¹⁰ Iser (1993/2001: 281).

¹¹ Iser (1993/2001: 288).

¹² Vö. Szegedy-Maszák (1972).

ges (a beszélőtől független) kiindulópontok egyrészt más fogalmakat asszociálnak, másrészt a hozzájuk kapcsolt vagy társított fogalmak mintegy kidolgozzák az adott szövegben a semleges kiindulópontként működő fogalommegnevezéseket¹³. A beszélő, aki önmagában is specifikus kiindulópont a nézőpontoszerkezetben, vagy elkülöníti magától a semleges kiindulópont(ka)t, saját egyes szám első személyével (az itt, most, én középpontjával) szemben a harmadik személyű és a múlt idejű formában, vagy azonosul vele. Ez a mindennapi beszédben általában könnyen áttekinthető rendszer az irodalmi művekben igen kifinomult összjátékokat eredményezhet.

A magyar próza 19. századi változatai főképp a történetelbeszélő és a szereplők elkülönítését mutatják, az elbeszélő inkább kívülálló, mindent tudó megszólaló, a történet szövegszerű leképezése elmondás, panorámaszerű összefoglalás, amelyben a jelenetekben való elbeszélés csak időnként válik uralkodóvá, a belső történések az elbeszélő közvetítése révén lesznek hozzáférhetővé. Ugyanakkor a főszereplők közül néhánynak a fogalmi kiindulópontja meghatározó a teljes szövegben az olvasó számára is, bár ez nem azonos a szerzőével: A kőszívű ember fiaiban a Baradlay-testvérek vagy az Egy magyar nábob és a Kárpáthy Zoltán néhány alakja a címszereplőkön kívül mint nézőpontoszerkezeti kiindulópont a teljes regények értékszerkezetét meghatározza. A szétkülönböztetés nem pusztán értékrendek (például a jó és a rossz) egymással szembeállítására, hanem a főhős(ök) világmegértésének leképezésére, és ezáltal a főhős(ök) olvasói megragadhatóvá tétele is, szövegbeli fogalmi kidolgozásuk. A főhős(ök) azáltal olyanok, amilyenek az olvasói megértésben, mert ők maguk úgy látják a világot, ahogy rajtuk keresztül látja azt az olvasó. E nézőpontoszerkezet az elbeszélőt viszonylag közeli kapcsolatba hozta a 19. század közepére kialakult és eszményített sztenderd nyelvvaltozattal, vagyis az elbeszélhetőséget összekapcsolta a művelődési és egyúttal nemzeti alapú, de az egyéntől függetlenedő nyelvvaltozattal, melyet a magyar nyelv eszményi megvalósulásának tekintettek, és amelynek díszített, retorikus változata minősült a kánonban szépirodalmi nyelvi teljesítménynek.

Az 1910-es évektől Krúdy volt az egyik első prózaíró, aki ezeket az összefüggéseket átalakította. Az elbeszélő és a szereplő személyét igen gyakran azonosította, részben az egyes szám első személyű jelöléssel, részben olyan elbeszélés által, amelyben az elbeszélő által mondott szöveg és annak (fő)szereplője által mondott szöveg az elbeszélő monológjának tekinthető, melyben a főszereplő vagy akár több szereplő mintegy kivetítődik harmadik (vagy első) személyű alakként, föltűnően erős szubjektív zációval. Az így jellemezhető elbeszélésben ezért a főtebb jelzett tulajdonságok (metaforák, hasonlatok, halmozások kiemelkedő szerepe) az elbeszélő és az egyik (fő)szereplő különféle fokozatú azonosulásán keresztül válnak az elbeszélői monológ világleképező jelentésszerkezeteivé.

Az útitárs elején két elbeszélő is megszólal: az első mintegy lezáratlan keretet ad a kisregényhez, hiszen csak az elején szólal meg, de nem is elsőként, a befejezéskor nem tér vissza, és lényegében feloldódik a „formailag” általa megszólaltatott útitárs

¹³ Vö. Langacker (1987: 123–126), Sanders – Spooren (1997).

beszédében, hiszen ugyanazt a nyelvet beszélik. A történetelbeszélő útítárs beszéde folyamatos monológ, amelynek irányultsága változékony. Egyrészt vannak benne olyan részek, amelyek leginkább a belső beszédhez hasonlítanak, másrészt olyan részek, amelyek az olvasó felé fordulnak. A legsajátabb jellemzője e beszédmódnak az, hogy a kétféle irányultság között nem érzékelhetők éles határok, sokkal inkább az alig észrevehető átmenet vezet egyikből a másikba, melyeknek így sokféle változatuk van. A szétkülönböztetésre fölhívta a figyelmet Szegedy-Maszák Mihály elemzése, mely a szó szerinti és a metaforikus szövegszintek Woolfra és Proustra emlékeztető változtatását emeli ki¹⁴, vagy Bori Imre összefoglaló munkája, amely az előtérben álló eseményelbeszélés és a háttérben működésbe lépő részletek, utalások kettőségét tartja fontos jellemzőnek.¹⁵

A belső beszédhez közelítő részeknek néhány jellemzőjét érdemes itt említeni. A belső beszéd természetesen éppúgy valakire irányul, valakit megszólít, mint a hangos beszéd, még ha a megszólított a beszélő önmaga is.¹⁶ A belső beszédben azonban a megszólított kevésbé körülhatárolt, hiszen nem észlelt, hanem elképzelt beszédhelyzet társul hozzá, amely minden tekintetben változhat, a képzelőerőnek megfelelően. A belső beszéd emellett minden dialogicitása ellenére alapvetően monologikus, a választ is (ha van) önmaga adja a beszélő. A belső beszéd ezért nem szembesül a beszélgetőtárs azonnali válaszaival, így nagyobb teret kap az elme feldolgozó tevékenysége, a világ dolgainak a saját tapasztalatok és elvárások szerinti megértése. A belső beszéd az önmegértés egyféle folyamatos közege.

Mindennek megfelelően a Krúdy-próza menetében a konvencionális nyelvi kifejezésekkel történő esemény- vagy helyzetleírás éppúgy jellemző, mint az elbeszélő szubjektumának imaginációja nyomán létrejövő egyedi és szokatlan nyelvi leképezések, szoros összefüggésekben. E nyelvi világnak az alábbiakban csak néhány jellemzőjét igyekszem leírni, olyanokat, amelyekben a magyar nyelv potenciáljának korábban működésbe nem hozott megvalósulásai az irodalmi imaginárius fikcióképző aktusai-ban jelennek meg. A Krúdy-próza folyamat jellege és az átmenetek fontossága miatt az alábbiakban nem tiszta típusokat különíték el a prózai jelentéstan válfajai közül, hanem néhány jellegzetes változatot mutatok be, a kiemelés szükségszerű töredékes-ségével, ám lehetőleg a szövegkontinuum-beli elhelyezkedés hangsúlyozásával.¹⁷

A kisregény elején olvasható részlet, melyben az elbeszélő Hartvignéhez vezető első útját írja le, jól mutatja be az említett jellegzetességeket. A *tűzfal, a hegynek kanyarodó kis utca*, a *gúnár* nyakára emlékeztető *kémények*, a *kopott kőkockák*, az *emeletre felkanyarodó csigalépcső* képei a kisváros látványának megszokott, konvencionált nyelvi (és fogalmi) kifejezései. Együtt sajátos hangulatot adnak, mert bár

¹⁴ Vö. Szegedy-Maszák (1971: 66–67).

¹⁵ L. Bori (1978: 104–114).

¹⁶ E jellegzetességet jól megfogalmazta Bahtyin (1986: 142).

¹⁷ Krúdy szövegrészleteire a következő kiadás alapján hivatkozom, ill. az idézetek a következő kiadásból származnak: Krúdy Gyula: Nyolc regény. Budapest: Szépirodalmi. 1975. Az idézetek utáni számok az e kiadás szerinti oldalszámokat adják meg.

nem készítetik az olvasót különösebb befogadói képzeleti tevékenységre, a néhány közelkép jól irányítja e befogadást. A *múlt idők*, a *városkapitány*, a *zendülés*, továbbá a *setét pinceajtó* és a *gonosz kísértet*, ill. a *gömbölyű ablak barátságos arca* emlegetése azonban megváltoztatja az irodalmilag szinte prototipikus képsort, és két szempont szerint is tovább építi azt. Egyrészt a kissé homályos, egyszerre izgalmas és lehangoló történelmi múltban helyezi azt el, másrészt pedig a gonosz és a jó, a bűn és a tisztaság szembenállásában. A látvány ekképp enyhén átszimbolizálódik művelődéstörténeti utalásokkal, egyúttal a személyes létezés világban-benne-létét az imagináriusból eredő, alig érzékelhető látomásosságban képezi le. A következetesen elkülönülő fent (jó) és lent (rossz) mint két alapvető metaforikus világmegismerési mód a háttérben szervezi fogalmilag e lerást, egyszerre vonatkozva a mindennapi földi létezés közvetlen végességére és az ennek legközvetlenebb közeget adó végtelen transzcendensre.

Nagy fehér tűzfala volt a háznak, amely a piac és egy hegynek kanyarodó kis utca sarkán állott, mintha városkapitány lakott volna itt a múlt időkben, aki magos ablakából arra ügyelt, hogy nincs-e zendülés a torony körül. A kémények igen magosan voltak, s úgy nyúltak fel, mint a gúnár nyaka. Kip-kop, mondták barátságosan a kopott kőköcskák, amikor lábamat a küszöbre tettem. A setét pinceajtó mögött sem vettem észre gonosz kísértetet leskelődni a maga gödrével, az emeletre felkanyarodó csigalépcsőre egy gömbölyű ablak fordította barátságos arcát. (469)

Az ekképp felépülő világ- és önmegismerés, a személyiség megragadási kísérlete a magyar nyelv lehetőségeit is korábban föl nem ismert módokon valósítja meg. A legrégebbi nyelvvel kapcsolatos megfigyelések egyike, hogy a metafora, a metonímia, a hasonlat, sőt a főnévi jelző általában tapasztalati alapú, és valamely fizikai tárgynak vagy e tárgy jellemzőjének a fogalmán keresztül jut el egy elvontabb, kevésbé közvetlenül tapasztalható, nehezebben hozzáférhető fogalomhoz. Krúdy ezt a leképezési módot gyakran megfordítja, mint az alábbi szövegrészekben is:

a tarka mellényes cinke vidáman ugrándozik a dércsípte eperfén, mint az újra kezdődő, múltját megbocsátott, elfelejtett élet. (468)

Vannak arcok, amelyeknek látása gyorsítja vagy lassítja a szív verését. A Hartvigné arca megnyugtató, mint egy gyónás. (472)

A karácsonyfa illata körülvette a fehér zubbonyos nőt, mint az a mérhetetlen vágy, amely a legromlottabb férfiakat is néha meglepi a tiszta, házias élet, a fehér lábú feleség, a dunnameleg téli éjszakák és a göndör fürtű gyermekek iránt. (473)

Látni kell, hogy ezek a hasonlatok igen összetett jelentésszerkezeteket hoznak létre. A vidám cinke, a Hartvigné arca, az illatos fehér zubbonyos nő önmagukban is

összetett reprezentációk az olvasó számára. Hasonlóképpen az élet, a gyónás és a (tisztá élet utáni) vágy is. A hasonlító szerkezetek tagjai emellett egymást átértelmezik, pontosabban kölcsönösen hozzájárulnak egymás szövegbeli kidolgozásához. A szokatlan konceptuális sorrend azt eredményezi, hogy az elvont, a metafizikai, a végső értéket hordozó révén kerül közel a közvetlen, egyedi, eseményszerű életmegnyilvánuláshoz az elbeszélő (és az olvasó). Ezáltal az elvont, a metafizikai, a végső értéket hordozó lényegi ontológiai dolgok válnak szinte tapasztalati érvényű viszonyítási ponttá, és a közvetlen tapasztalati jelenségek, élmények, érzések esetlegesként, azonnal múlandóként, megfoghatatlanként értelmeződnek. Mindez a személyiség körvonalainak elbizonytalanodását jelzi.

Külön említendő az idő ebben a hullámzóan imaginatív beszédben. Az útitárs elbeszélője rendszeresen kilép a prototipikus történet elbeszélő múlt idejéből, amelyre egyrészt az általános befejezettség jellemző, másrészt e befejezettségen belül a kezdet, a kifejlődés és a várható vég szerkezete. Az elbeszélés monológ jellege, a kisregény utazásban megadott kerete olyan kezdő- és végpont nélküli időfolyamatot jelez, amely meghaladja az emberi végességet, valamint a társadalmi idő múlt–jelen–jövő egymásra következő sorrendjét. Emellett olyan művelődési és képi utalásokat tesz a szöveg, amelyek az emberi élet epizód jellegét a világ végtelenségébe helyezik, nem ellentmondásként, és nem is a keresztény világlátás megrázó elfogadásával, inkább a szomorú lemondás és elfogadás (nem sztoikus) hangulatával. Ezt példázza a következő két részlet:

néhány napra tervezett X.-beli mulatásomat később hetvenhét esztendőre meghosszabbítottam. (472)

Középkori képeken láthatni ilyen szenvedélytelen, fehér kendővel környékezett, szinte vértelen arcokat. Az ember az arc mellé képzelettel a rokka nyelét, az ékköves gyűrűvel díszített kézbe az orsót és az asszony élete köré a len hosszú szálát, mint a pókfonalat, amelyen át elszáll a messziségbe a belső tüzek füstje. A kép háttérében ott szállnak a v betű alakú vándormadarak, mint az elmulasztott esztendők. (472)

A második idézet igen kifinomultan fogalmiasítja az ekképp felfogott időt, hiszen egy régmúlt időkből készült, valójában elképzelt, prototipikus kép mindenkor jelen idejű látványát nyelvtani jelen időben írja le. E látvány dinamikáját képrészletek imaginárius mozgásba hozásával adja meg, kétszer is többszörös metaforikus és hasonlatbeli leképezéssel (orsó, len – pókfonal – elszáll a belső tüzek füstje; v betű – vándormadarak – elmulasztott esztendők). A megszokott, tapasztalati és művelődési alapú konceptuális összefüggések egy állókép részeként, a kisregény egyéb idővonatkozásaival összefüggésben új feldolgozást kívánnak az olvasótól, egyedivé válnak, mert hozzájárulnak az elbeszélő ön- és világértéséhez, miképp az olvasóiéhoz is. Még egyszer hangsúlyozandó, hogy az elbeszélő beszédmódja ikonikus viszonyban áll a folyamat és esemény, világban-benne-lét és önmegértés megragadásával.

Az eddig említett néhány jellemző önmagában is fontos, akár meg is határozhatná a Krúdy-féle próza karakterét, történeti újszerűségét. Az idézett részletek azonban természetesen tágabb és teljesebb kontextusukban kapják meg értelmezhetőségi lehetőségeiket, a szövegszerűség, a monológ folyamat jellege és az átmenetek dinamikus összjátékában. Egy főntebb már említett rész tágabb környezetét érdemes e tekintetben szemügyre venni.

Ezután felálltunk, és a karácsonyfa díszeit kezdtük nézegetni, amelyeket ő gyermekeinek állított, akik jelenleg az iskolában vannak. [...] Az aranyozott diók, a péppel ragasztott színes papírláncok, a narancsok, fűgék, apró viaszgyertyák, mandulák és préselt szőlők, valamennyien kis bűvszerek voltak, amelyek az asszony szépségét emelték, és a bennem halkán dobogó kívánságot fokozták. A karácsonyfa illata körülvette a fehér zubbonyos nőt, mint az a mérhetetlen vágy, amely a legromlottabb férfiakat is néha meglepi a tiszta, házias élet, a fehér lábú feleség, a dunameleg téli éjszakák és a göndör fürtű gyermekek iránt. [...] Merev volt a tekintetünk, de a színes cukorkák felrepülni látszottak, mint a játékos lepkék. (473)

A még folytatódó jelenet nyelvi leképezése igen összetett, bár látszólag egyszerű. A monologikus elbeszéltség főntebb jelzett tulajdonságai révén mind a tényleges történések, mind azok elontabb vonatkozásai egy közvetlenebb, megszokottabb értelmezést kapnak egy egytetemes ellentétben, és ezzel párhuzamosan egy áttételesebb, szokatlanabb értelmezést is, amely az ellentét tagjainak összeérését jelzi. Így a korábban már idézett leírás közvetlen előzményében és folytatásában is egy elbeszélésrészletbe, epizódba ágyazódik be: Hartvigné bemutatja a iakást (az utazó szobát kívánt kivenni), az utazó pedig elcsábítja Hartvignét. Az ártatlanság, a tisztaság (gyermekek, karácsony, Hartvigné) kerül szembe a bűnnel, a csábítással (az utazó). A kettő azonban összeér, hiszen a csábító vágyik a tisztaságra, a tiszta nő pedig enged a csábításnak. Ezt az esendőséget különös módon a karácsonyfához kötődő enyhén látomászerű (tehát az imagináriust minél közvetlenebbül kifejező) fikció képviseli, a maga egyszerre transzcendens és frivolan e világi jellegével (a karácsonyfa színes cukorkái mint játékos lepkék), esetit és örököt egybemosva. Az átmenetiség igen finom nyelvi kifejezése a személyiség átmenetiségére utal.

Az elbeszélő összetett beszédmódja a kisregény teljes szerkezetét meghatározza. Ehhez érdemes idézni a kezdő és a befejező rész egy-egy bekezdését, amely e beszédmódot a maga telítettségében működteti: a közvetlen eseményelbeszélés egyúttal a szimbolikus és látomásos világleírásba alakul át, amely végső soron a személyiségnek a világban való feloldódását képezi le.

[...] Holdfényben utaztunk, a fák megannyi szoknyás kísértetek, a világos mezőkön azok a láthatatlanná válott rókák ügetnek, amelyek valamely rejtély folytán örökre eltűnnek a vadász szeme elől, egy ezüst sóhajtasos tónál vadludak szálltak

nagy messziségben, a vasúti töltés mellett futó szürke országútról az volt gondolható, hogy rajta boldogtalan emberek mendegélnek a fák lassú szívverés módjára ingó árnyékaiban, olykor kis fehér házak tűntek fel, mint heverő kutyák, egy falevelnyi ablak mögött mécses égett, tán most gyilkolnak meg valakit, vagy utolsókat hörög egy haldokló vén paraszt; utolért az eső, mint a bánat, és az elsötétedett éjszakából könnyeket vert a részvétlen ablakra; – vajon mit csinálnak azok, akiket szeretek? – gondoltam magamban fázósan, mintha soha többé nem hallhatnám kedves szájak kedves, tetszetős beszédét, és csak az útitárs szomorú szavai hangzanak fejem körül, mintha a halál a bibliát olvasná. (463–464)

– A folyó felé!

Arra menekül az angyal ebből a gonosz, alattomos városból. S utána futottak a kémények a háztetőkről, az alvó komondorok s a tunya ajtók.

Mire az utcára értem, már az egész város a folyó felé futott. [...]

Titkozatos lárma hangzott fel, a girbe-gurba utcákon hangok törtek fel, mint a göröngyök, békák ugrálnak, valahol talán doboltak is, nehéz drabantcsizmák kop-pantak, alsós szoknyás nők hevesen visítottak... Ilyen lehetett a hangulat a városkában, midőn kétszáz esztendő előtt mártírszüzeket állítottak a máglyára.

Mindenki megbolondulni látszott. A sajtzagú boltosok az utca közepére álltak, mintha valami csodát várnának. Sohasem látott öreg asszonyok kihajoltak a legfelső ablakokból, mintha utoljára akarnák látni ezt a világot. Titkozatos vén emberek futottak apró kutyáikkal a falak mentén, mintha ez ideig nem lett volna szabad elhagyni házikóikat. Mintha valami varázslat múlt volna le a városról, mindenki megmozdult a néma utcákon... Lompos slafrokban, kibomlott hajjal futott Genovéa, mögötte a mézeskalács-arcú Olga [...]

Amíg hazáig értem, azt vettem észre, hogy a Szent János torony hegyéről eltűnt a kereszt. Kakas kukorékol odafent, mint azokban a századokban, amikor vallásaikat változtatták az emberek és a templomok. Most is valami tompa moraj hangzik a föld alól. Kénszaga van a levegőnek. Bohócok mennek valahol színes csengőkkel, üvöltő éneklésükkel. Majd gyászmenet zenél valamerre, nagyhasú trombitások fújják igen komolyan a halotti marsot. Végül a sarkon leszállott a pipás török a trafik bádogtáblájáról, és alázatosan köszönt.

Othon nyomban ágyba feküdtem. (522–523)

Mindkét részlet kis, apró hasonlatos, metaforikus, jelzős, halmozásos nyelvi egységekből épül föl látszólag mozaikszerűen. Mégis, egészé teszi őket a látomásos beszédmód, a világ belső beszédbeli leképeződése az imagináriusban, fikciós aktusok révén. Az imaginárius a két részletben különösen erős és közvetlen. E jellemző egyrészt szorosan összekapcsolódik a közösségi, művelődéstörténeti szimbolikus jelekkel (utazás, menekülés, fehérség, a haláltánc-szerű rohanás ismeretlen vagy megnevezetlen cél felé), másrészt az elbeszélte történet elbeszélőtől független megtörténtével. Mindkét részlet lényegi összetevője a világ mint folyamatában létező lényeg,

melyben a kiemelkedő jelenség az ember epizodikus jelenléte, bűnre rendeltsége, küzdelme ez ellen, a megérthetőség és a nyelvi elbeszélhetőség határhelyzetében.

A záró elbeszélésben az elbeszélő látszólag az egyetlen józan ember. Holott mindent ő mondja, Eszténa ablakon való kiugrása után, bizonytalán a bűntudat első megrázkódtatásának lázában. Tehát a „megbolondulás” nem annyira a világra vonatkozik, mint az önmagát józannak tartó elbeszélőre, aki a bűn és az ártatlanság kettősségében végül is képtelen dönteni.

Krúdy Gyula írásművészetének a következő jellemzőit próbáltam összefoglalni a fentiekben. A legmegszokottabb jelentésszerkezetek társulnak a legszokatlanabbakkal, a metaforikus kifejezések, hasonlatok, halmozások fogalmi tartományai között a konceptuális távolság kicsi vagy éppen nagy, a megfelelések sűrűsége egyszer nagyfokú, másszor kismértékű. Az elbeszélő egyszer magához beszél, egyszer kiszól az olvasóhoz, ismét máskor mintegy távolságtartó, tárgyilagos történetmondó viselkedik. Ezáltal az elbeszélő és a szereplők, ill. az elbeszélő és az olvasók közötti távolság viszonylagossá válik, mert a belső tudati történések és az eseményleírások közötti különbség nem egyértelmű. A folyamatos monológ hol inkább kifelé, hol inkább befelé irányul, lényegét azonban végig megtartja: e beszéd maga a jelenvalólét felismerése önnön létezéséről, mely világban-benne-lét. Mindezzel a magyar nyelv korábban felderítetlen jelentésbeli, szövegtani lehetőségeit valósítja meg, az önmegértés és a világleírás korábbi magabiztosságára visszakérdezve. E visszakérdezés eredménye a személyiség körvonalainak elbizonytalanodása, viszonyként való értelmezése. A Krúdy-próza legfontosabb kérdése innen nézve az evilági bűn és tisztaság egymást alakító kapcsolata, s mindennek metafizikai vonatkozásai, mely utóbbiak lényegében megismerhetetlennek bizonyulnak számára.

Krúdy prózájának itt vázolt jellegzetességei, ekképp összegezhető értelmezési lehetőségei természetesen egy olyan hatástörténeti közeg kölcsönhatásában alakultak ki, amelyet a nyelvet a megszólalás lényegi összetevőjének tekintő kortárs és későbbi próza több műve jelentékeny módon alakított.

Irodalom

- Bahtyin, Mihail 1986. *A beszéd és a valóság*. Gondolat. Budapest.
- Bori Imre 1978. *Krúdy Gyula*. Forum. Újvidék.
- Heidegger, Martin 1927/1989. *Lét és idő*. Gondolat. Budapest.
- Halliday, M. A. K. 1978. *Language as a Social Semiotic. The Social Interpretation of Language and Meaning*. University Park Press. London.
- Halliday, M. A. K. 1985. *An Introduction to Functional Grammar*. Edward Arnold. London.
- Humboldt, Wilhelm von 1836/1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: *Válogatott írásai*. Európa. 69–115.
- Iser, Wolfgang 1993/2001. *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*. Osiris. Budapest.
- Kemény Gábor 1991. *Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.

- Kemény Gábor 1993. *Képekbe menekülő élet*. Balassi. Budapest.
- Kulcsár Szabó Ernő 1993. Törvény és szabály között. Az elbeszélés mint nyelvi-poétikai magatartás a harminc évek regényeiben. In: Kabdebó L., Kulcsár Szabó E. (szerk.): *Szintézis nélküli évek. Nyelv, elbeszélés és világgép a harmincas évek epikájában*. Janus Pannonius Egyetemi Kiadó. Pécs. 37–81.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Langacker, Ronald 1987. W. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I. Theoretical Foundations*. Stanford. California.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. II. Descriptive Application*. Stanford. California.
- Langacker, Ronald W. 1999. *Grammar and Conceptualization*. Mouton de Gruyter. Berlin, New York.
- Pethő József 2001. Szemantikai ismétlések a *Szindbád útja a halálnál* című Krúdy-novellában. *Magyar Nyelvőr* 465–477.
- Pethő József 2002. A halmazás alakzatának néhány elméleti kérdése. *Magyar Nyelvőr* 417–436.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: W-A. Liebert, G. Redeker, L. Waugh (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia. 85–112.
- Szegedy-Maszák Mihály 1971. Metaforikus szerkezet a Kosztolányi- és a Krúdy-novellában. In: Hankiss E. (szerk.): *A novellaelemzés új módszerei*. Akadémiai. Budapest. 65–71.
- Szegedy-Maszák Mihály 1972. elbeszélő nézőpont. In: Király I. (szerk.): *Világirodalmi lexikon. 2.* Akadémiai. Budapest. 1030–1032.
- Szegedy-Maszák Mihály 1993. Felmagasztosítás és tönkretétel: nyelv a két háború közötti regényben. In: Kabdebó L., Kulcsár Szabó E. (szerk.): *Szintézis nélküli évek. Nyelv, elbeszélés és világgép a harmincas évek epikájában*. Janus Pannonius Egyetemi Kiadó. Pécs. 13–36.